

8. Психологические особенности формирования личности школьника; под ред. И. В. Дубровиной. – М.: АПН СССР, НИИ ОПИ, 1983. – 138 с.
9. Романчук О. Сім'я, що зіпсує. Основи терапевтичного батьківства дітей, що зазнали скривдження та емоційного занедбання / О. Романчук. – Львів.: Колесо, 2011 – 98 с.
10. Руководство по оценке и междисциплинарному ведению случая для оказания помощи детям и семьям, находящимся в социально опасном положении или в трудной жизненной ситуации; под ред. Р. В. Йорика. – СПб.: Врачи детям, Эвричайлд, 2008. – 120 с.
11. Шпицына Л. М. Психология детей-сирот: учеб. пособие / Л. М. Шпицына. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 628 с.

УДК [316.613.434-057-874]:37.013.42

Н. А. ПЕРХАЙЛО

ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ ПІДЛІТКІВ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ

Розглянуто проблему вербальної агресії в соціально-педагогічному процесі. Вказано, що це вимагає спеціальної підготовки майбутніх педагогів стосовно вміння будувати ефективну комунікацію. Розкрито сутність комунікативної поведінки різних учасників соціально-педагогічного процесу: соціального педагога, учнів, батьків. Висвітлено прояви вербальної агресії у фаховій діяльності соціального педагога в ракурсі формування його професійно-комунікативної компетентності, вироблення навичок конструктивної, асертивної поведінки. З'ясовано причини, що зумовлюють вербальну агресію у соціально-педагогічній діяльності, її особливості. Проаналізовано механізми захисту від вербальної агресії, способи профілактики та попередження її у професійній діяльності соціального педагога.

Ключові слова: фахова підготовка соціального педагога, комунікативна культура, соціально-педагогічна діяльність, комунікативні маніпуляції, вербальна агресія, профілактика

Н. А. ПЕРХАЙЛО

ВЕРБАЛЬНАЯ АГРЕССИЯ ПОДРОСТКОВ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ

Рассмотрена проблема вербальной агрессии в социально-педагогическом процессе. Указано, что это требует специальной подготовки будущих педагогов умений строить эффективную коммуникацию. Раскрыта сущность коммуникативного поведения разных участников социально-педагогического процесса: социального педагога, учеников, родителей. Освещены проявления вербальной агрессии в профессиональной деятельности социального педагога в свете формирования его профессионально-коммуникативной компетентности, навыков конструктивного, асертивного поведения. Определены причины, обуславливающие вербальную агрессию в социально-педагогической деятельности, ее особенности. Проанализированы механизмы защиты от манипулирования, пути профилактики и предупреждения вербальной агрессии в профессиональной деятельности социального педагога.

Ключевые слова: профессиональная подготовка социального педагога, коммуникативная культура, социально-педагогическая деятельность, коммуникативные манипуляции, вербальная агрессия, профилактика.

N. A. PERHAILO

VERBAL AGGRESSION OF TEENAGERS AS AN OBJECT OF SOCIAL-PEDAGOGICAL PREVENTION

The problem of verbal aggression in social-pedagogical process is described in the article. Socio-pedagogical work is based on different types and forms of communication and requires some skills to build effective communication. Thus the essence of the communicative behaviour of the various participants in the socio-pedagogical process such as social pedagogue, students, parents is revealed. The article highlights some aspects of the problem of verbal aggression in the professional work of a social pedagogue in the process of the formation of its professionally-communicative competence, skills of constructive, assertive behavior. The task

was to identify the reasons of verbal aggression in the socio-pedagogical activity and its features; to analyse the mechanisms of protection against verbal aggression; to systematize the methods of disease prevention and verbal aggression in the field of professional activity of the social pedagogue.

Keywords: *professional training of social pedagogues, communicative culture, socio-pedagogical work, communicative manipulations, verbal aggression.*

Однією з найбільш складних проблем сучасності є поширення агресії та насильства, особливо серед підлітків та молоді. Спостерігається агресивно-демонстративна поведінка підлітків у ставленні до дорослих, збільшення міжгрупових і міжособистісних конфліктів і фактів автоагресії. Така висока концентрація агресії у суспільстві загалом та учнівському середовищі зокрема має мобілізувати зусилля соціальних педагогів, психологів, вчителів, батьків і громадськості.

Проблеми у поведінці неповнолітніх найбільше виявляються у спілкуванні. Зумовлені вони, впливом соціального середовища, недоліками у розвитку, вихованні та ін. Комунікативно-девіантна поведінка є наслідком і причиною ізолюваності, соціального відчуження окремих школярів, які у відповідь прагнуть протиставити себе колективу, завоювати й утримати авторитет серед учнів фізичною силою, негативними вчинками, вербальною агресією.

Така ситуація вимагає від соціальних педагогів пошуку і впровадження оптимальних шляхів профілактики соціально-комунікативних девіацій підлітків, ефективних методів попередження вербальної агресії неповнолітніх.

Проблему ненормативної комунікативної поведінки науковці розглядали в аспекті вивчення лихослів'я у певній соціокультурній ситуації (О Бондаренко., В. Жельвіс, І. Кон, В. Леві, Д. Лихачов, Б. Успенський та ін.), зв'язку лихослів'я з фізичним проявом агресії (Н. Алікіна, Р. Берона, З. Карпенко, А. Реан та ін.) тощо.

Однак питання розробки системи соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії підлітків ще не розглядалося сповна.

Метою статті є висвітлення причин, сутності і шляхів соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії підлітків.

Комунікативні девіації є соціально-педагогічним явищем, до якого входять елементи специфічно деформованої поведінки у підлітково-юнацькому комунікативному середовищі (молодіжний сленг) і вербальної поведінки з використанням ненормативної лексики і кримінально-субкультурного жаргону. За певних характеристик суб'єктів спілкування (потреби, наміри, відношення) та особливостей конкретної комунікативної ситуації такі дії трансформуються у вербальну агресію – соціально-анормативну мовленнєву поведінку. У цьому зв'язку вербальна агресія (що виражається у словесній формі погроз, образ) є вмотивованою дією, мовленнєвим актом, що може завдавати шкоди супротивнику, спричиняючи у нього негативні емоції, психологічний дискомфорт, напругу, страх, пригнічення [2; 5]. Обсценна лексика, яку, зазвичай, застосовують підлітки, має свої функції: образити, принизити, зганьбити адресата мовлення; сигналізувати про приналежність мовця до «своїх»; продемонструвати співрозмовнику свою реакцію на категоричні заборони; видатися вільним, розкутим, «крутим»; зробити мовлення більш емоційним; зняти психологічну напругу тощо. В. Жельвіс зауважує, що лихослів'я є формою сублімації фізичної агресії; остання може заміщатися більш соціально прийнятими засобами прояву негативних емоцій чи у формі інвективи – вживання в мовленні лайок і висловів, чи у формі підкресленої ввічливості, етикету, різноманітних словесних ритуалів [3].

Найважливішими причинами комунікативних девіацій є деформація практично всіх складників комунікативного акту: психологічних, когнітивних та інших параметрів мовців, контексту і ситуації спілкування, каналів комунікації, засобів мовного коду. Причини комунікативних відхилень у підлітків – слабка система спілкування; ізолюваність між членами сім'ї; емоційна замкнутість; відсутність емпатії; недостатня увага до дитини, її розвитку і життя, нав'язування дитині батьківської ролі; батьки не забезпечують розвитку дитини, її розростання, становлення, формування поглядів на світ; важко йдуть на контакт; стан реактивної депресії (нічого не цікаво); вимоги підкорення; нереальні вимоги до дитини; непослідовна поведінка батьків щодо дитини: від приниження до ідеалізації тощо.

Відтак підліткові комунікативні девіації можуть викликати:

- надспрямованість на інших – підвищена активність у набутті контактів, нав'язливість, демонстраційність;
- завелика налаштованість проти інших – критичність, агресивність, категоричність та ін.;
- надмірна пасивність, що набуває форми аутизації, коли підліток прагне робити щось, аби не бути засудженим оточенням, постійно аналізує себе, власні вчинки, не прагне вступати і підтримувати взаємини з людьми.

Причинами вербальної агресії підлітків здебільшого є: прагнення привернути увагу однолітків, бути головним, досягти бажаного, недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок, знижений рівень саморегуляції, порушення взаємовідношень з однолітками, трансляція звичного, прийнятого у сім'ї стилю поведінки й ін. Отже, вербальна агресія – це певна модель поведінки, яка можлива на різному емоційному фоні: в стані збудження чи спокою. Услід за Г. Паренсом вважаємо, що вербальна агресія може виявлятися як дія неструктивна (самозахисна неворожа поведінка, спрямована на досягнення мети, коли підлітки адаптуються до середовища, намагаються задовольнити свої бажання, боротися і захищатися), та деструктивна (озлоблена поведінка, зумовлена неприйняттям, ненавистю, люттям, жагою до помсти). Вербальна агресія підлітків зумовлена загалом прагненням до самозахисту в ситуаціях сильних неприємних переживань (біль, стрес, насильство тощо).

Передумови появи та прояву вербальної агресії дітей складаються вже у дошкільному віці і здебільшого пов'язані з їхнім найближчим оточенням: батьками, старшими братами/сестрами, друзями, а також впливом засобів масової інформації та ін. Із цих джерел підлітки засвоюють певні соціальні настановлення – уявлення про жорстокий і повний насильства світ, в якому домінує сила, орієнтація на досягнення високого соціального статусу завдяки здатності дати словесну відсіч, коли вживання обценної лексики є символом незалежності, зрілості, тощо.

Захоплення підлітків молодіжною субкультурою часто супроводжується перейманням відповідного сленгу, що є її ознакою. Саме через особливу лексику виявляється суспільна позиція молоді, приналежної до певного угруповання. Деструктивний вплив ряду неформальних об'єднань зумовлює культурний рівень їхніх прибічників, що характеризується значною вербальною агресією, вживанням брутальної чи специфічної лексики, пов'язаної з містифікаціями, історичними реконструкціями і т. д.

До соціально-психологічних причин поширення ненормативних мовленнєвих конструктів у підлітковому середовищі належать й особливості сучасного процесу їхньої соціалізації, що характеризуються загостренням психологічного дискомфорту в ситуації фрустрації, яка супроводжується підвищенням схильності до мовленнєвої агресії. Агресивні підлітки мають деякі спільні риси, до яких відносять бідність ціннісних орієнтацій, їхня примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У таких учнів, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень, емоційна грубість, озлобленість як проти ровесників, так і проти дорослих. У підлітків спостерігається крайня самооцінка (максимально позитивна або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. В інтелектуально і соціально розвинених підлітків агресивність є засобом підняття престижу, демонстрація своєї самостійності, дорослості, домінування [6].

За даними Д. Фельдштейна, на першій стадії підліткового періоду (10–11 років) дитину характеризує вельми критичне ставлення до себе, переважання негативних рис і форм поведінки, зокрема, грубості, жорстокості, агресивності, домінування фізичної агресивності і мало виражена непряма агресивність. Вербальна агресія і негативізм знаходяться на одному ступені розвитку. На етапі 12–13 років поведінка детермінована оцінками оточуючих – як дорослих, так і однолітків. У цьому віці найбільш вираженим стає негативізм, зростає фізична і вербальна агресія. У 14–15 років спостерігається зіставлення підлітком своїх особистісних властивостей, форм поведінки з певними нормами, прийнятими в референтних групах; при цьому на перший план у них виходить вербальна агресивність.

Користуючись класифікацією Л. Семенюк, можна стверджувати, що характер і рівень вербальної агресії залежить від психологічного типу підлітків, серед яких виокремлюють неповнолітніх: 1) зі стійким комплексом аномальних, аморальних, примітивних потреб, що мають деформацію цінностей і відносин (словесна агресія супроводжує фізичну); 2) з деформованими потребами і цінностями, бажаючи зайняти привілейоване становище завдяки утиску слабких і молодших (вербальна агресія застосовується лише до слабших); 3) в яких наявний конфлікт між деформованими і позитивними потребами, що відрізняються односторонністю інтересів, пристосованістю, удаванням, брехливістю (переважає непряма і вербальна агресія); 4) які відрізняються слабо деформованими потребами, відсутністю певних інтересів й обмеженим колом спілкування, характеризуються недовірливістю, боязкістю і мстивістю (переважають вербальна агресивність і негативізм).

Соціально-педагогічна профілактика девіацій – це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку підлітків, що сприяють прояву різних видів їхньої активності. Соціально-педагогічна профілактика вербальної агресії передбачає систему загальних і спеціальних заходів. Умовами успішної профілактичної роботи соціального педагога з підлітками вважаються її комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність, адресність, спрямованість у майбутнє. Соціально-педагогічна профілактика вербальної агресії складається з послідовних стадій: *попередження*, завданням якої є формування у підлітків соціально прийнятної системи цінностей, потреб і уявлень у сім'ї і школі; *запобігання* – недопущення виникнення ситуацій, що зумовлюють появу та закріплення ненормативної мовленнєвої поведінки; *припинення* – блокування агресивної комунікативної діяльності підлітків.

Ефективність соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії підлітків забезпечується комплексним застосуванням усіх напрямів і форм роботи соціального педагога, спрямованих на організацію комфортного, безпечного соціального середовища, інформування (лекції, бесіди тощо), формування соціально-важливих навичок, здорового способу життя (тренінги), організація альтернативної девіантної поведінки, активізація особистісних ресурсів, мінімізація негативних наслідків агресивної вербальної поведінки підлітків.

Соціальний ефект соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії підлітків буде вищим за умови комплексного застосування всіх груп методів: руйнування негативу у спілкуванні, реконструкції позитивних взаємин; методи перебудови мотиваційної сфери і самосвідомості: об'єктивного переосмислення своїх позитивних і негативних рис, переконання, прогнозування негативної мовленнєвої поведінки; методи перебудови життєвого й комунікативного досвіду (обмеження, переключення, приписи тощо); метод попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки: заохочення, покарання, змагання, позитивної перспективи.

Першою формою соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії є організація соціального середовища, усунення його негативного впливу. Вирішальним при цьому є сформування у підлітків стійку позицію щодо несхвалення негативних проявів комунікативної поведінки. Об'єктами професійної діяльності соціального педагога є сім'я, соціальна група й особистість підлітка. Агресивна поведінка визначається насамперед впливом сім'ї, однолітків, засобів масової інформації.

Соціальна активність підлітків спрямована передусім на прийняття і засвоєння норм, цінностей, способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними. Особливе місце у формуванні певної моделі поведінки – нормативної чи девіантної (агресивної) – належить сім'ї. Вона є основним фактором соціалізації, тому вироблення агресивної поведінки підлітка, зазвичай, зумовлене взаємостосунками між її членами, втратою чи відсутністю близькості між батьками й дітьми, стилем сімейного спілкування [1; 4].

Найперше діти засвоюють алгоритми агресивної поведінки вдома, наслідуючи чи спостерігаючи за агресивними діями батьків, старших родичів. Упродовж усього життя такі люди відтворюють знайомі деструктивні моделі поведінки у власних родин, поширюючи конфліктність та агресивність, більше того – передаючи їх своїм дітям. Причинами агресивної поведінки у сім'ї можуть бути зруйновані емоційні прихильності між дітьми і батьками,

жорстоке ставлення до дитини, що не тільки підвищує агресивність її поведінки у стосунках з однолітками, а й перетворює фізичну та вербальну агресію на стиль життя.

Серед провідних шляхів профілактики комунікативних девіацій учнів можна визначити: ознайомлення школярів зі змістом й особливостями комунікативно повноцінного життя; залучення учнів до активного спілкування, діяльності за інтересами; організацію спілкування, що дає можливість залучити переважну частину схильних до девіантної поведінки учнів до цікавої, спільної роботи в позаурочний час; проведення ранньої діагностики і педагогічної корекції комунікативних девіацій; оздоровлення середовища і надання допомоги неповнолітнім, які опинилися у несприятливих умовах життя і виховання; реалізацію індивідуального підходу з опорою на позитивні якості; організацію самовиховання підлітків. Інструментами в профілактичній роботі соціального педагога мають стати: рольові та ділові ігри; педагогічна психотерапія; аутотренінги; «мозкові атаки»; клуби спілкування підлітків «групи ризику»; авансування довірою; тренінги; моделювання конфліктних ситуацій; інтерактивні методи навчання; створення ситуацій успіху; тематичні акції тощо.

Соціально-педагогічна профілактика вербальної агресії підлітків передбачає ранню діагностику, попередження і подолання відхилень у їх комунікації, координацію спільних зусиль школи, сім'ї, громадськості, державних органів тощо, оновлення змісту, форм і методів профілактики.

Говорячи про систему необхідних для соціального педагога професійно-комунікативних знань і вмінь, насамперед треба назвати ті, що забезпечують продуктивне професійне спілкування: 1) знання спільного для суб'єктів спілкування комунікативного простору – соціально-психологічного середовища, яке впливає на них інформацією (її змістом, цінністю, новизною), засобами (вербальними, невербальними, інформаційно-комунікаційними), прийнятими у конкретному освітньому середовищі, правилами спілкування, моральними нормами тощо; 2) використання суб'єктами комунікації єдиної системи знаків і їх значень (відображення найсуттєвіших і узагальнених особливостей предметів і явищ), смислів (суб'єктивний зміст, якого набуває мовлене слово у контексті); 3) адекватне розуміння інформації, якою обмінюються учасники процесу комунікації; 4) оптимальне поєднання вербальних і невербальних засобів комунікації у процесі взаємного обміну інформацією, що вимагає відповідних комунікативних знань, умінь і комунікативного досвіду; 5) попередження і подолання можливих комунікативних бар'єрів; 6) врахування індивідуальностей суб'єктів комунікації, наявних у них комунікативних знань, умінь, навичок, досвіду, здібностей.

Професійно-комунікативна компетентність передбачає знання соціальним педагогом технології професійно-педагогічного спілкування, доцільної у процесі безпосередньої соціально-педагогічної комунікації. Важливими є вміння моделювати процес спілкування, встановлювати діловий контакт за допомогою «комунікативної атаки», використовувати механізми зараження, навіювання, переконання і наслідування, керувати спілкуванням та аналізувати його результати, педагогічно доцільно застосувати пасивні й агресивні методи завоювання уваги.

Майбутні соціальні педагоги мають опанувати основні види, форми та структуру комунікативно-девіантної поведінки, психолого-педагогічні підходи, що сприятимуть позбавленню від вербальної агресії, вибирати заходи та засоби профілактики різних комунікативних відхилень. При цьому завданням є: 1) сформувати сучасне уявлення про поняття, типи та форми девіантної комунікативної поведінки та особливості її профілактики; 2) розвинути вміння студентів щодо створення програм профілактики комунікативних відхилень серед дітей, підлітків та юнаків.

У результаті навчання студенти повинні знати: різницю між поняттями «норма», «відхилення» і «патологія комунікативної поведінки», види комунікативних девіацій, причини, що призводять до формування комунікативних девіацій, роль сімейного виховання у формуванні комунікативно-девіантної поведінки, основні напрями і підходи до профілактики комунікативних девіацій, теоретичні основи формування комунікативної компетентності учнів тощо, а також вміти застосовувати на практиці методи позбавлення від комунікативних девіацій, проводити консультування щодо профілактики та позбавлення відхилень, тренінги

серед учнівської та студентської молоді щодо профілактики девіантної поведінки; складати програми подолання комунікативних відхилень, між ними і вербальної агресії.

Таким чином, соціально-педагогічна профілактика вербальної агресії спрямована на допомогу підліткам, які зазнають труднощів у спілкуванні через проблеми і вади розвитку, емоційно-вольової сфери, неправильної поведінки, невміння налагодити спілкування, нездатності до комунікації. Завданнями соціального педагога є в зв'язку з цим раннє виявлення дітей, які відчувають труднощі у спілкуванні, надання допомоги педагогам-предметникам і батькам з метою мінімізації негативних комунікативних проявів, проведення спеціальної профілактики та корекції вербальної агресії, формування нових нормативних моделей комунікативної поведінки підлітків.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне висвітлення зазначеної проблеми. Важливим завданням подальшого її вивчення є розроблення цілісної системи соціально-педагогічної профілактики вербальної агресії на різних етапах становлення та розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 236 с.
2. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посібник / І. М. Богданова. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
3. Жельвис В. И. Поле брани: сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / В. И. Жельвис. – М.: Ладомир, 2001. – 349 с.
4. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / Е. В. Змановская. – М.: Академия, 2003. – 288 с.
5. Федорова Я. Л. Прямое выражение агрессии в речевом общении / Я. Л. Федорова // Агрессия в языке и речи: сб. науч. статей; сост. и отв. ред. И. А. Шаронов. – М.: РГГУ, 2004. – 285 с.
6. Шишко М. В. Вербальная характеристика агрессии личности: дисс. ... канд. филол. наук / М. В. Шишко. – М.: Моск. гос. обл. ун-т, 2009. – 173 с.
7. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия / Ю. В. Щербинина. – М.: Едиториал УРСС, 2006. – 360 с.